

КОСМОГОНІЧНІ, КАЛЕНДАРНІ ТА АРХЕОАСТРОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ЕНЕОЛІТУ–БРОНЗИ СТЕПОВОЇ КІРОВОГРАДЩИНИ

Микола ТУПЧІЄНКО

Кіровоградський національний технічний університет

Кіровоград 25006, просп. Університетський, 8

На основі результатів археологічних досліджень курганів у степовій частині Кіровоградської обл. автором робиться спроба встановити їх зв'язок із космогонічними календарними уявленнями давніх суспільств енеоліту-бронзи України, а також встановити можливість їх використання в астрономічних спостереженнях. У центрі уваги знаходяться різної складності кам'яні споруди доби енеоліту (колові, квадратні, сегментовидні, лінійні), що були виявлені під насипами курганів. Водночас робиться спроба на основі виявленого матеріалу встановити тип календарної системи катакомбних суспільств.

Ключові слова: курган, кріпіда, кромлех, календар.

Кіровоградська область в географічному плані займає частину Центральноукраїнського кристалічного щита Дніпровського Правобережжя, між річками Південний Буг та Дніпро. Рельєф регіону горбистий, сформований вододілами між притоками зазначених річок (Синюхою, Березівкою, Інгулом, Інгульцем та інш.). У кліматичному відношенні регіон репрезентують дві зони: лісостепова – північні та західні райони області; степова – більша частина центральних, східних та південних районів.

В археологічному плані область до сьогодення усе ще залишається *terra incognita*, адже більше 50 відсотків її території не обстежена. На сьогодні на державний облік взято близько 2800 пам'яток археології, з яких 2760 – це кургани. Ці пам'ятки археології за часом виникнення є практично одночасними з єгипетськими пірамідами, хоча й не такі масштабні. Водночас кургани є найбільш поширеними в обох кліматичних зонах області пам'ятками, які формували історичний ландшафт краю протягом енеоліту-середньовіччя. І хоча вони є найбільш дослідженою частиною поховальних пам'яток археології

області, з ними усе ще пов'язано цілий ряд загадок давнього минулого, зокрема їх зв'язок з моделюванням міфологічного всесвіту творців цих пам'яток у його просторових та часових координатах, та ймовірно їх археоастрономічне використання.

Тож спробуємо на основі вивчення результатів археологічних розкопок виявити структурні особливості курганних насипів, знахідок у них в контексті їх зв'язку з космогонічними та календарними уявленнями населення енеоліту-бронзи степу.

За наявності фрагментарності та неповноти писемних свідчень із даної проблеми, реконструкція міфо-ритуальних функцій курганів та знахідок з них можлива лише на підставі проведення порівняльно-історичних аналогій та гіпотетичного моделювання. Водночас задля цілісного й системного сприйняття об'єкту наукового пізнання пріоритет надається використанню системного та структурно-функціонального підходів. Особливість об'єктів дослідження – давніх курганів та артефактів з них, вимагає застосування поряд із логічним аналізом ще й інтуїтивну творчість, що дозволить встановити органічний

взаємозв'язок різних частин та явищ одного цілого. Тому для успішного реконструювання міфо-ритуальної символіки курганів та артефактів, їх функціонування у суспільствах енеоліту-бронзи українського степу найбільш доречним вбачається застосування комплексного методу дослідження.

У першу чергу звернемо увагу на кургани з кам'яними конструкціями під насипами, оскільки вони завдяки своїй нечисельності займають виняткове положення серед курганів степу, а їх кам'яні конструкції виступають додатковими елементами курганного будівельного обряду, що вимагає окремого розгляду. Власне із середини ХХ ст. до сьогодення дня на території Кіровоградщини розкопано близько 150-ти курганів доби енеоліту-бронзи, але тільки в 12-ти з них виявлені підкурганні кам'яні споруди, тобто менше ніж у 8 відсотків.

Усі кургани з кам'яними конструкціями, що розглядаються у цій статті, датуються добою енеоліту і пов'язуються з ямною культурою. Вони були розташовані на вододільних грядах пагорбів, утворених річками Чорний Ташлик, Помічна, Сугоклея, Березівка, Велика Боковенька, Інгул, Інгулець та їх притоками.

Загалом усі зазначені підкурганні кам'яні споруди доби енеоліту можна розділити на кілька типів: 1) споруда у вигляді кола; 2) сегмента кола; 3) споруда у вигляді прямокутника; 4) лінійна викладка з каменю; 5) складна багатокомпонентна споруда з жертвником.

Наведемо короткий опис пам'яток, що належать до цих груп, для кращого розуміння суті проблеми.

Першу з них складають *споруди у вигляді кола*, які класифікуються як *крепіди* (5) та *кромлехи* (4). Окремо зупинимося на прикладах обох видів конструкцій.

У 1988 р. у зоні будівництва відстійника Криворізьського гірничозбагачувального комбінату окислених руд (КГЗКор) неподалік с. П'ятихатки Долинського району автором

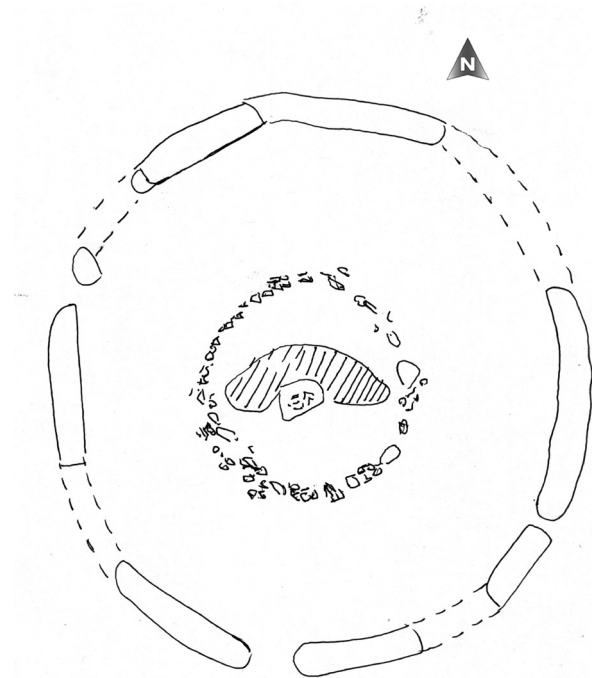

Рис. 1: Крепіда із сегментовидним рівчаком (Курган №2. Новоукраїнка 1995)

досліджено курган 2 (басейн р. Березівки). Його насип включав конструкцію, що була викладена з каменю. Курган мав висоту 0,7 м при діаметрі 44 м. Конструкція овальної форми розмірами 16 x 14,5 м була споруджена з необроблених каменів граніту навколо поховання 1 ямної культури. Каміні, розмірами від 0,20x0,15 м до 0,60x0,25 м, лежали на рівні давнього похованого ґрунту в один-два ряди, тоді як плити (розмірами 1,3 x 0,9 x 0,25 м) були поставлені на ребро і вкопані у давній ґрунт. Кам'яна конструкція була дуже пошкоджена оранкою, особливо її північно-східна частина. У середині споруди знаходилося 3 поховання.

Дещо іншої конструкції була споруда, виявлена під курганом 2, що був розкопаний у 1995 р. Кіровоградською охоронною археологічною експедицією на чолі з автором біля м. Новоукраїнка (високе плато басейну р. Чорний Ташлик). Курган мав діаметр близько 36 м і висоту 0,5 м. Центральне і основне по-

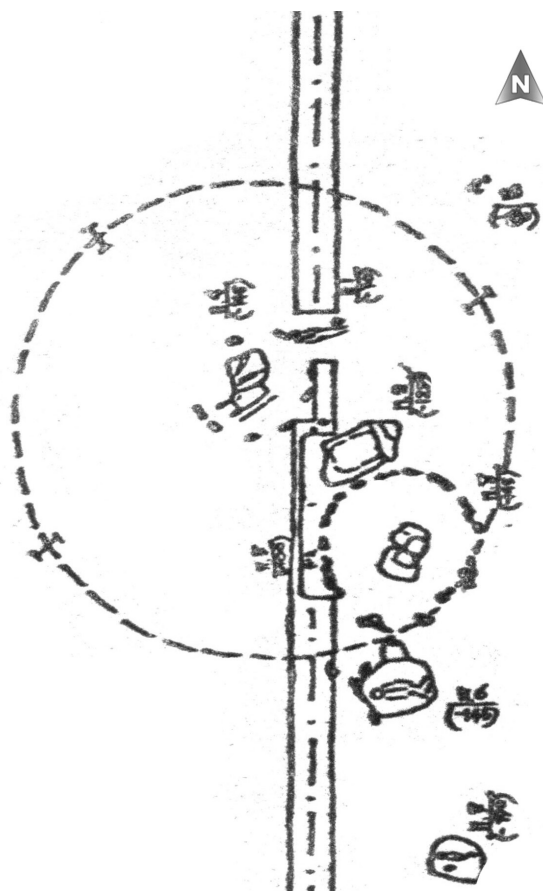

Рис. 2: План першого насипу кургану з двома кромлехами (Курган №3. Софіївка 1988)

ховання ямної культури (№ 2) оточувала крєпїда з необроблених гранїтних каменїв рїзних розмїрїв (0,7 x 0,4 x 0,3 м і меншї), що були покладенї на поховальний ґрунт у два ряди. Її дїаметр близько 9 м. Центр крєпїди практично спївпадав з центром кургану. Великї каменї в основному сконцентрованї в захїднїй частинї кола. Серед каменїв у захїднїй і схїднїй частинах кладки знайденї рештки тризни – кїстки тварин.

Крїм того, під курганом виявлено рївчак дїаметром 21 x 23 м, що оточував кам'яну конструкцію. Він складався із 7-ми сегментїв. Глибина рївчака від сучасної вершини насипу 1,2-1,3 м. Ґрунт з рївчака (мїшаний) було використано для спорудження основи першого насипу в межах колової кладки (Рис. 1).

Рис. 3: Перекриття поховання 3 з фрагментом кромлеха (Курган №3. Софіївка 1988)

В обох випадках під час будівництва споруд використанї масивнї каменї та плити, покладенї, а то й вкопанї у два ряди. Сама конструкція передбачала формування безперервної лїнії кривої кола. Усе це наводить на думку, що одним із призначень колових конструкцій із каменю мало бути укрїплення первинного насипу кургану, що дозволяє їх класифїкувати як крєпїди.

Дещо їншу конструкцію мають кромлехи – колові споруди, виявленї під курганом 3 біля с. Софїївка Компанїївського району у 1988 р. (басейн р. Сугоклея). Він мав овальну в планї форму (51x44 м), витягнутий по лїнії пївдень – пївнїч, і висоту 1,45 м. Курган 3 споруджувався в два етапи. Першїй насип кургану дїаметром 12 м і висотою 0,7 м перекривав поховання 3 і 4 з коловими кам'яними огорожами (Рис. 2).

Поховання 3 (дитини, ямного часу) було розташоване за 4,10 м на пївденний схїд від вершини кургану. Воно було перекрите двома пїдпрямокутними кам'яними плитами (0,90x0,60 м, 0,90x0,57 м) і плахами, що лежали впоперек ями. Поховання оточував кромлех дїаметром 3,6 м із вкопаних плоских каменїв. Каменї розмїщенї групами, на певнїй вїдстанї одна від одної (Рис. 3).

Рис. 4: Перекриття поховання 4 з фрагментом кромлеха (Курган №3. Софіївка 1988)

Поховання 4 (дитини, ямна культура) знаходилося за 2,40 м на північний захід від вершини кургану, практично в центрі насипу. Це поховання також оточувала округлої форми конструкція діаметром 2,90 м із каменів і плит, що були поставлені на ребро. Каміні кільця розташовані один від одного на відстані 0,35 – 0,90 м. Цікаво, що поховальну яму було засипано привізною глиною жовтого кольору (Рис. 4).

Обидва поховання дітей були одночасними, окремо обносилися коловими конструкціями з каменю, що передували насипанню курганного насипу.

На відмінну від *кrepід*, ці дві споруди лише окреслювали коло навколо поховань. За задумом творців вони навіть не створювали безперервну лінію кривої кола, а лише окреслювали її. Крім того, насип кургану з самого початку мав перекривати обидва кромлехи, а це означає, що вони не могли виконувати функцію *кrepід*, а тому кваліфікуються як *кромлехи* – кола з каменів. Їх функція полягала в чомусь іншому.

Врешті ще один варіант подвійних *кромлехів* був виявлений автором під курганом 40 біля с. Кирилівка Добровеличківського району в 2012 р. Топографічно курган був розташований на пологому схилі вододілу до річечки Кам'яна Балка, лівої притоки р. Чорний Ташлик. Розорювався. На його вершині

Рис. 5: Кромлех 1 (Курган №40. Кирилівка 2012)

виявлено менгир з червоного граніту, довжиною 1,2 м і шириною 0,43 м, що впав. Висота насипу 0,25 м, діаметр 15 м. Курган датується також ямним часом.

Під насипом виявлено два кромлехи. Перший з них знаходився за 7,3 м на північ-північний схід від центру насипу на рівні поховального ґрунту. Його діаметр 2 м і він був викладений із невеликих каменів, розташованих в один ряд (Рис. 5). Другий кромлех знаходився практично за межами насипу в орному шарі поля за 17,6 м на захід-південний захід від вершини. Кромлех пошкоджено оранкою. Зберігся лише східний та частково південний сегмент дуги. Він був споруджений із більших каменів (0,2x0,3x0,3 м), що були покладені в один ряд, але не щільно, з розривами. Не можна виключати й того, що нещільність кладки є результатом пошкоджень оранкою. Діаметр кромлеху реконструюється в межах 3,8 м. Погана збереженість більшого кола не дозволяє однозначно визначити повноцінність форми кола, чи лише його сегменту (Рис. 6). Обидва кромлехи розташовані за лінією захід-південний захід – схід-північний схід і не містять жодного поховання.

Фрагментарність означеного кромлеха дозволяє перейти до наступної групи споруд, що представляють *сегмент кола*. Споруда такої конструкції була виявлена автором під час

Рис. 6: Каміні кромлеха 2 (Курган №40. Кирилівка 2012)

розкопок кургану №1 «Чмільова могила» біля с. Софіївка Компаніївського району в 1988 р. (басейн р. Сугокля). Курган виглядав як великий округлий у плані пагорб діаметром 42 м і висотою 3,4 м, з досить крутими схилами. На вершині знаходився менгір – необроблена кам'яна брила (висота 1,35 м, ширина 0,62 м, 0,45 м), що звужувалася до верху.

За 15,5 м на північний схід від вершини кургану, на глибині 2,60 м, знаходилася викладка з великих каменів (0,90х0,80 м, 1,10х0,40 м), що утворювала півколо діаметром 5,70 м (по зовнішньому краю). Каміні були покладені в один – два ряди. Прив'язати викладку до конкретного поховання не вдалося (Рис. 7). У даному випадку не існувало жодного натяку на пошкодження кола. Споруда з самого початку планувалася саме як його сегмент. Це й дозволяє виділити дану конструкцію в окрему групу підкурганних сегментоподібних споруд з каменю.

Наступну групу формує *прямокутна огорожа* основного поховання 4 (ямна культура) в кургані 14 біля с. Іванівка Долинського району (басейн р. Боковенька), дослідженого Орликом О. у 2008 році¹. Навколо ями поховання № 4 на рівні похованого стародавнього горизонту (глибина 25-35 см) з гранітних каменів (0,10-0,15 х 0,20-0,30 м) ланцюжком

Рис. 7: Сегментовидна споруда з каменю (Курган №1 «Чмільова могила». Софіївка 1988)

в один ряд було викладено прямокутник. У північно-східному куті прямокутника зі зовнішнього (східного) боку, зафіксовано два відгалуження, що у плані також нагадують прямокутник, але з каменів дещо менших розмірів. У центральній викладці зафіксована заглибина в суглинку та кладка з каміння меншого розміру в три ряди. Зі сходу на відстані 5,5-6,4 м від центру кургану на глибині 0,25-0,40 м. зафіксовано скупчення гранітного гравію, викладеного в суглинку на одному рівні (Рис. 8).

Наступна група – *лінійної конструкції* – це знахідка, що була виявлена автором у кургані 20 ямного часу біля с. Лозоватка Компаніївського району (басейн р. Інгул) 1989 року. Його насип – овальний, витягнутий по

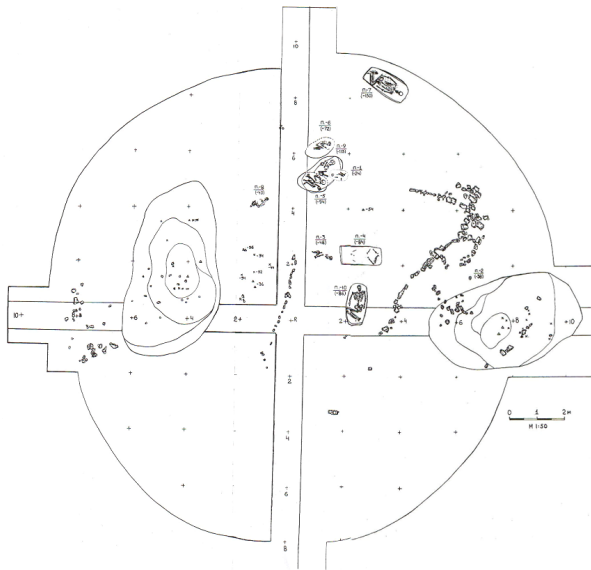

Рис. 8: Прямокутна споруда з каменю (Курган №14. Іванівка 2008)

лінії схід-захід пагорб діаметром 36х38 м та висотою 1,25 м. Курган споруджено над ямним похованням 21. У північному – північно-західному секторі насипу, частково за його межами, на рівні поховального ґрунту та в орному шарі поля виявлено дві паралельно розташовані лінійні конструкції з каменів, покладених в один ряд, і спрямованих у напрямку південь – північ. Більш західна лінія збереглася краще (довжина 9 м), а східніша гірше (довжина 2,3 м). Відстань між лініями складала 4,5 м (Рис. 9).

Врешті зупинимося на описі останнього типу підкурганних конструкцій – складної багатокомпонентної споруди. Вона була виявлена автором у кургані 18 біля с. П'ятихатки Долинського району в зоні будівництва відстійника КГЗКор у 1988 р. Курган був розташований на вододілі між річками Березівка та Боковенька. Його висота 1,15 м, а діаметр – 42 м (Рис. 10).

На рівні поховального ґрунту за 5,6 м на південний захід від вершини насипу виявлено рештки споруди з дикого каменю.

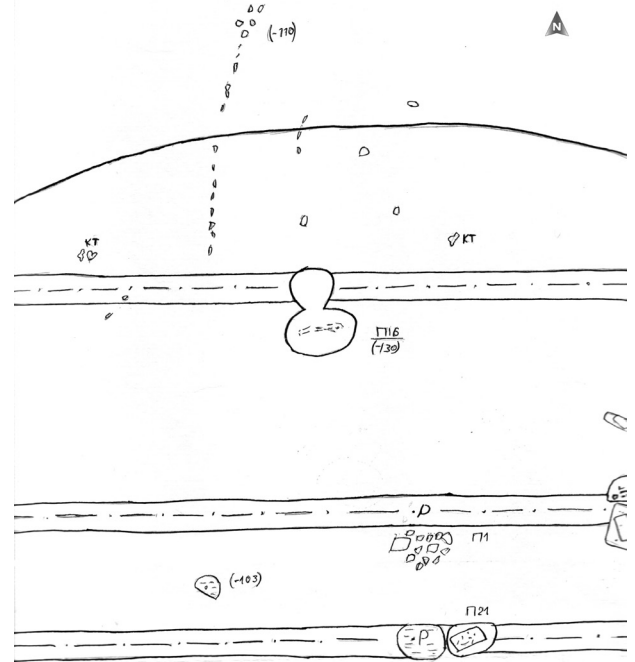

Рис. 9: Фрагмент плану кургану з лінійними конструкціями (Курган №20. Лозоватка 1989)

Її центральна частина була майже квадратної форми, утвореної з необроблених каменів. Загальні розміри споруди за зовнішнім периметром 1,10х1,0 м, а за внутрішнім 0,70х0,60 м. Орієнтована довгою віссю за лінією схід-південний схід – захід-північний захід. Загальний вигляд описаної споруди нагадує чашу (далі – «чаша»). Навколо «чаші» простежуються рештки кола діаметром 2 м з вкопаних в один ряд необроблених каменів (0,22х0,20х0,30 м; 0,17х0,26х0,23 м) Східна й північно-східна частини кола не збереглися.

Від третього кола зберігся лише невеликий сегмент дуги в північній – північно-західній частині кола та два камені в західній частині. Реконструйований діаметр 3,6 м. Це коло, як і попереднє, було споруджене, з вкопаних в один ряд каменів, але менших розмірів.

З північного боку до сегмента зовнішнього кола прилягала викладена гравієм і

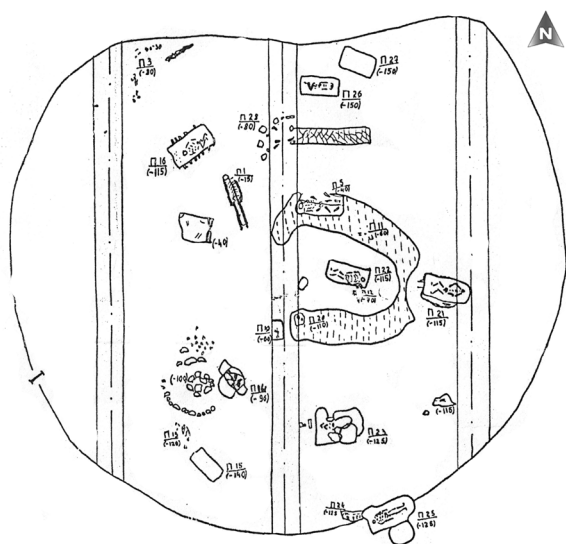

Рис. 10: План кургану з багатокомпонентною спорудою (Курган №18. П'ятихатки 1988)

каменем площадка підпрямокутної форми. За розмірами матеріалу її можна розділити на дві частини: перша (безпосередньо прилягала до зовнішнього кола) була викладена плоскими каменями (їх середні розміри 0,20x0,13 м) та гравієм; друга частина вимостки (більш віддалена від зовнішнього кола) була викладена порівняно дрібним гравієм. Поверхня вимостки нерівна. Довгою віссю вона орієнтована по лінії південний схід – північний захід. Загальна ширина площадки становить 0,85 м, довжина 2,0 м. Комплекс споруди жодних інших знахідок не мав. Фрагментарність збереження кіл комплексу свідчить, що він міг функціонувати ще до спорудження курганного насипу (Рис. 11).

Дослідження А. Байбуріна,² А. Мильникова,³ А. Топоркова⁴ в області етнографічного вивчення знакових систем традиційних культур дозволяють сформулювати методологічні підходи до вивчення символіки матеріальних об'єктів у ритуалі та виділити наступні засадничі для нашого дослідження положення:

1. Ритуал у традиційній культурі відтворює акт першотворення світу і є єдиним

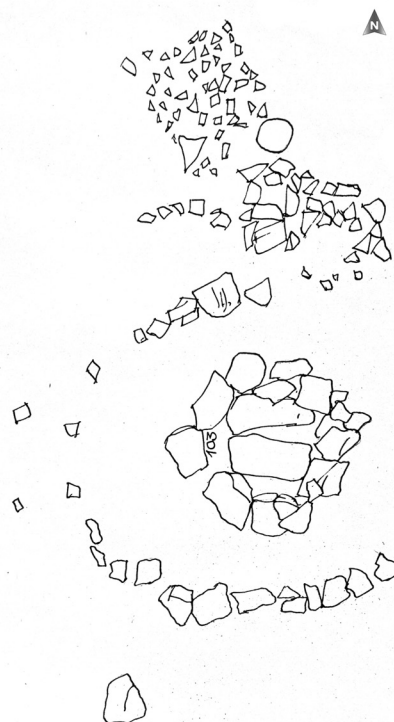

Рис. 11: План багатокомпонентної споруди (Курган №18. П'ятихатки 1988)

універсальним засобом відновлення гармонії і перевірки відповідності всього розмаїття зв'язків тому, що було у перший раз.

2. Ритуальні символи служать чимось схожим на ключ за допомогою якого відкривається космос, щоб отримати життєво важливі цінності.

3. В архаїчний період матеріальний об'єкт (споруда, річ), зроблений людиною, мав подвійну семіотичну природу: утилітарну і сакральну, які знаходяться між собою у стані доповнення.

4. Утилітарна прагматика використання об'єктів (споруд, речей) в обряді підпорядкована здійсненню значно вищих сакральних цілей культури вцілому.

5. У побутовому функціонуванні ці об'єкти завжди виступають у якості знаків, де

знаки метамонічні, тоді як у ритуалі в якості символів, де символи метафоричні.

6. Символічна природа споруд і речей обумовлюється цілим рядом чинників – назвою, технологією виготовлення, матеріалом, формою, конструктивними особливостями, функціональним призначенням, нанесеними на них зображеннями, традиційним значенням (використання в обрядах). Тому їх виготовлення, їх естетичне оформлення не допускало ніякої вільної фантазії, було глибоко прагматичним, на відмінну від сучасної культури.

7. Символічні значення культури та її артефактів проявляються в ритуалах та міфах через певні культурні коди (виробничо-технологічні, соціальні, рослинні, зоологічні тощо).

Це означає, що в архаїчних та традиційних суспільствах кожен об'єкт природи, так само як і предмет культури, мав поліфункціональне призначення, вважався наділеним певним рівнем «сили» й тісно пов'язувався як з прагматичним так і ритуальним контекстом. Тому залежно від форми, конструкції, матеріалу споруд і речей, особливостей технології їх виготовлення та функціонування реалізовувалося поряд з раціонально-утилітарними потребами суспільства й широке коло його міфологічних образів, пов'язаних з уявленнями про будову світу, його просторову та часову структуру.

Враховуючи зазначене, варто розглядати кургани та їх підкурганні конструкції в контексті символічного значення всього кургану як культової споруди, що виникла внаслідок виконання складних поховальних ритуалів.

І тут найближчі етнографічні аналогії можемо шукати в індо-іранській, ведійській та індуїстській традиціях створення мандали.

В загальних рисах манда́ла (санскр. коло, диск) – це сакральне схематичне зображення або конструкція, яка використовувалася у ведичних, індуїстських та буддистських

релігійних практиках. Тому «мандала» означає також план, схему, ритуальну діаграму. Вона має декілька рівнів значення, зокрема, у давньоіндійській літературі мандала означала: коло, кулю, орбіту, колесо, кільце, країну, простір, сукупність, суспільство, збори, вид змії, одну з частин Рігведи і т. д. В графічному вираженні мандала – це геометричний символ складної структури, який інтерпретується як модель міфологічного всесвіту, «карта космосу». Її типова форма – зовнішнє коло, вписаний в нього квадрат, в який вписано внутрішнє коло, яке може бути сегментованим. Зовнішнє коло – Всесвіт, внутрішнє коло – вимір божеств, а квадрат між ними орієнтований за сторонами світу.⁵ Конкретно-історичні витoki мандали пов'язані з ведичним ритуалом яджни, де мандала стає основним способом організації сакрального простору. Тому мандали широко використовувалися в будівельних ритуалах, які моделювали символічний план, а не план реального храму, чи план місцевості. Кожен рух при натягуванні шнура і кресленні ліній мандали на місці майбутнього храму був ритуальним і космічно значимим. Будівельна мандала – це передусім квадрат у плані, зорієнтований за сторонами світу; і такі усі індуїстські храми, це їх фундаментальна форма. Існує навіть припущення, що первинна конфігурація мандали була прямокутною. При цьому квадрат припускає коло і його зрештою продукує; коло і квадрат координують один з одним. Структура соціальної ієрархії також часто будувалася і описувалася за принципом мандати. У якості моделі Всесвіту мандала має аналогії з іншими культовими спорудами і предметами людської історії – зиккуратами Древнього Вавілону, мегалітичними спорудженнями типу Стоунхенджа, шаманськими бубнами народів Сибіру тощо.⁶ Дві основні фігури мандали інтерпретуються як небо/небесна сфера (коло) і земля (квадрат).

Тепер звернемося до символіки і при-

значення підкурбанних споруд. Перша група конструкцій – *крепіди*, окрім суто прагматичної функції укріплювати насип, запобігати його розповзанню, очевидно виконували і символічну функцію – організовували сакральний простір потойбічного світу, який моделювався за аналогією із світом живих. Первинний насип кургану не мав виходити за межі крепіди, а прямокутної форми могила відтворювала другу геометричну фігуру мандали – в ідеалі квадрат, тоді як померлий здобував новий статус предка/пращура – духовного покровителя живих родичів, і, практично, займав місце кола, що було вписане в квадрат мандали.

В цілому відповідає символіці мандали й прямокутна конструкція в кургані 14, якщо врахувати, що ця конструкція включена в коло насипу кургану, де курган – архітектурно-сакральна цілісність. Те, що в прямокутник конструкції вписано яму прямокутної, а не круглої форми, може пояснюватися тим, що виникненню класичних моделей мандали передував тривалий процес пошуку цих форм у далекому минулому.

У випадку з курганом №2 біля м. Новоукраїнка космогонічна просторова символіка крепіди-мандали очевидно доповнювалася також календарною, завдяки сегментованому із 7-ми частин рову⁷. Лише зауважимо, що, в даному випадку, сегментоване не внутрішнє коло, вписане в квадрат, а зовнішнє. Немаловажне місце в реконструкції символіки кургану має займати й символічне значення заповнення глиною з рову простору в середині крепіди. Враховуючи астральну символіку жовтого кольору, округлу форму крепіли і число 7 сегментів рову, можемо передбачити, що у даному випадку маємо справу з символікою місячного календаря. Але ця гіпотеза передбачає перевірки в майбутньому. Крім того, за 0,3 км на північ від цього кургану знаходився курган 1 (ямного часу), у насипу якого було виявлено гранітний менгір. Він не

Рис. 12: Менгір гранітний (Курган №40. Кирилівка 2012)

пов'язується з жодним похованням і міг стояти на вершині чи на поверхні насипу. Гіпотетично можна передбачити також, що цей менгір міг слугувати своєрідним візиром для спостереження за небесними світилами з кургану 2. Останній окрім просторового та часового моделювання міфологічного простору, міг також слугувати частиною давньої обсерваторії.

У випадку з парними кромlexами в кургані 3 біля Софіївки варто зауважити, що у цьому випадку кромlexи несуть лише функцію організатора сакрального простору, оскільки камені конструкції навіть не моделювали замкнутої безперервної кривої кола. При цьому розташування в межах одного насипу двох одночасних кромlexів, з прямокут-

ними могилами всередині, може представляти ще одну з багатьох моделей конструювання сакральних мандал.

Складнішою є ситуація з кромлехами під курганом 40 біля с. Кирилівка. Адже тут обидва кромлехи знаходяться під одним курганним насипом, але не включають у себе жодних прямокутних конструкцій. Водночас вони розташовані в різних секторах кургану, а вісь, що з'єднує центри кромлехів орієнтована по лінії захід-південний захід – схід-північний схід. Крім того, у насипу цього кургану також було виявлено гранітний менгір (Рис. 12). Саме таке розташування кромлехів може носити археоастрономічне значення, пов'язане з літнім сонцестоянням. При цьому, цей археоастрономічний об'єкт функціонував до спорудження насипу кургану, або ж на початковому етапі його існування.

Водночас, округлі форми кріпід і кромлехів, заповнення глиною жовтого кольору внутрішнього простору кріпиди, чи то могильної ями у центрі кромлеху, не дозволяють відкидати й солярну складову символіки цих споруд, що має місце у випадку з Усатівськими курганами⁸. Але все та ж округла форма цих конструкцій у поєднанні з числом 7 сегментів рову навколо кріпиди дозволяють припускати наявність місячної символіки (місяць у повні) в кургані 2 поблизу м. Новоукраїнка.

Щодо кургану 18 біля с. П'ятихатки, то тут ми маємо класичні для мандал геометричні фігури: прямокутники жертovníка і площадки, три кола, а також орієнтування за сторонами світу з невеликим відхиленням. Водночас наявність жертovníка, фрагментарність кіл навколо нього, викладена гравієм площадка-доріжка свідчать, що цей сакральний об'єкт було створено ще до спорудження курганного насипу. Він цілком міг функціонувати якийсь час у якості храму-капища, що моделював одну з багатьох варіацій будови міфологічного всесвіту і був місцем проведення певних ритуалів.

Не зрозумілим залишається призначення сегментоподібних та лінійних конструкцій під курганами 20 біля с. Лозуватка та 1 біля с. Софіївка. Водночас, північне спрямування рядів каменів у кургані 20 та сегменту дуги в кургані 1, а також наявність на кургані 1 менгіру не виключає їх археоастрономічне призначення.

Щодо соціальної символіки даних конструкцій, то вона очевидно проявляється у самому факті їх виникнення, у тому, що поховання розміщені в них, є основними і центральними в курганах, тобто займали особливий соціальний статус.

У наступну археологічну епоху, добу бронзи, змінюється населення степу України, у тому числі й Кіровоградщини, формується нова культурно-історична спільнота – катакомбна культура, але практика спорудження курганів та надання їм певного символічного значення зберігається.

У цьому контексті особливе значення мають розкопані автором у верхів'ї Інгульця біля с. Голоківка Олександрійського району курган 21 та горщик з нього (Рис. 13).

Курган 21 входив у групу з шести насипів доби енеоліту-бронзи, що простягнулися нерівним ланцюгом зі сходу на захід. Найбільш високі кургани знаходилися на периферії групи. Усі кургани, окрім найбільшого, 20-го, розорювалися. Курган 21 розташовувався у східній частині групи за 200 м на схід-північний схід від кургану 20.

Висота кургану 21 – 0,5 м при діаметрі 20 м. У його насипу були виявлені два куски необробленого граніту, а на північний-захід від центру – рештки тризни. У центральній частині насипу, на глибині 0,95 м від вершини було виявлено горщик, що був вкопаний у давній ґрунт вверх денцем. Горщик виявився вщент заповнений привізною глиною яскраво-жовтого кольору. При цьому жодних поховань чи інших знахідок у кургані не виявлено (Рис. 14)⁹.

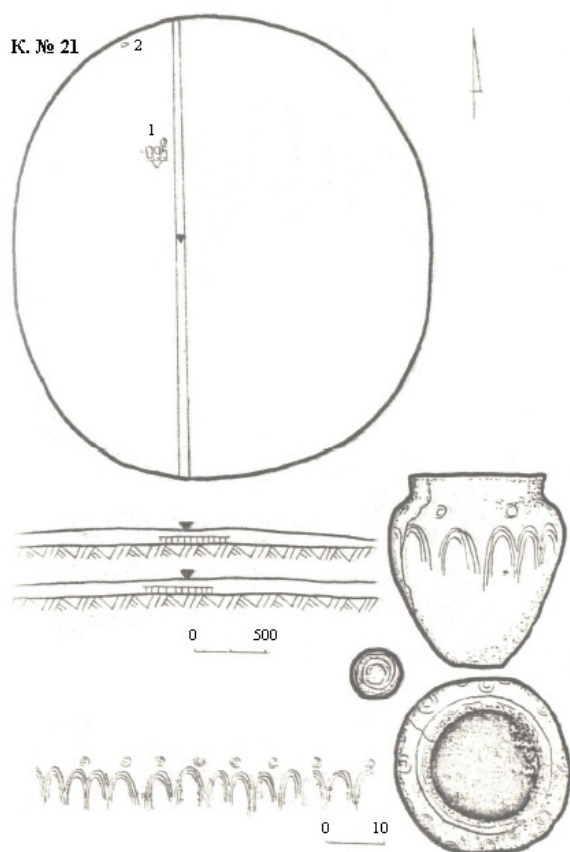

Рис. 13: План кургану 21 (Курган №21. Головківка 1993) та горщик з насипу (1 – горщик, 2 – кістка тварини).

Горщик ліпний, яйцевидної форми, з невисокими прямими вінцями. Дно невелике, плоске. Прикрашений на плечиках 8-ма циліндричними наліпами, розташованими симетрично. Нижче наліпів на плечиках знаходяться 13 фестонів, що були прокреслені гребінкою по сирій глині. Їх кінці опускаються до середини тулуба. Денце орнаментоване чотирма концентричними колами прокресленими також по сирій глині. Внутрішня і зовнішня поверхні горщика покриті розчесами гребінки чи трави, що загладжували поверхню. У момент розкопок наліпи на плечиках були орієнтовані за сторонами світу. Висота горщика 35 см, діаметр вінців 25 см, корпусу – 33 см, денця – 9,5 см.

При погляді згори орнамент горщика

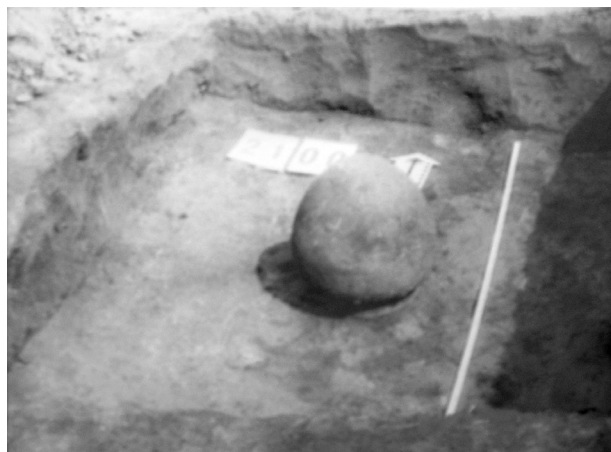

Рис. 14: Ліпний горщик у стані in-situ (Курган №21. Головківка 1993)

нагадує зображення квітки з 13-ма пелюстками, між якими симетрично розташовано 8 циліндричних наліпів. Крім того, впадає в око виняткова старанність виготовлення давньої посудини. При значних розмірах ліпного горщика, його форма визначається не тільки симетрією пропорцій, але й якісним обпаленням. Тісто щільне, чорного кольору (Рис. 15).

Нагадаємо, що в традиційній культурі сам предмет, сировина, з якої він зроблений, і технологія практично нероздільно поєднані в утилітарно-прагматичній і в ритуально-міфологічній сферах людської життєдіяльності. Тому вони бути не лише частинами природи чи матеріальної культури, а й поставали культурними символами та знаками, завдяки яким розгортався процес пізнання та відображення людиною реалій навколишнього середовища¹⁰. Відповідно і виявлений керамічний виріб виступав носієм життєво важливої інформації та сакральних знань. Семіотичний розгляд гончарних виробів та їх орнаменту, міфологічних уявлень про них та їх обрядове використання в архаїчній культурі дозволяє сприймати їх в якості культурних знаків, що дає можливість реконструювати складні моделі архаїчного світогляду.

У світлі сказаного, курган 21 – це частина курганної групи доби енеоліту-бронзи,

Рис. 15: Ліпний горщик з орнаментом (Курган №21. Голоківка 1993)

хоча в ньому й не виявлені поховання, є частиною культового комплексу, який складається із кількох основних елементів: курганного насипу, орнаментованого горщика та тризни, тому повинен розглядатися як матеріальна частина певного ритуалу. На думку Мірчи Еліаде, в основі кожного ритуалу знаходиться ідея не тільки моделювання акту первісного творення світу, але й універсальний спосіб відновлення гармонії світу, перевірки відповідності всього розмаїття зв'язків тому, що було «вперше»¹¹. Тому, як уже зазначалося, кожен предмет у цьому комплексі наділений сакральним значенням і є не чим іншим, як ритуальним символом, властивість якого розкривається через те, що він зображує. Це означає, що курган та горщик у ритуалі переставали бути лише пагорбом землі чи посудом – об'єктами утилітарного призначення, натомість вони набували високого семіотичного статусу завдяки використанню в обряді, а, можливо, і завдяки особливому обряду їх створення.

Візьмемо хоча б горщик. Матеріал з яко-

го було виготовлено горщик – глина, технологія його виготовлення – ліплення та обпалення мали в міфо-ритуальній сфері архаїчних суспільств особливий космогонічний статус. Відповідно схема творення світу і предметів культури в обряді ототожнюються і включають у себе, за А. Топорковим, чотири основні елементи:

1) введення просторових і часових показників світу у форму предмету, що розташовуються за дуальною ознакою (світло-темрява; день-ніч; верх-низ; небо-земля тощо);

2) вибір матеріалу творення – глини;

3) перетворення матеріалу глини за допомогою природних агентів (води, вогню, повітря) в якісно нову субстанцію – кераміку;

4) оживлення створеного за допомогою орнаментування¹².

Останній елемент творення набуває особливої ваги, адже в традиційній культурі властивості речей обумовлюються і розкриваються в тому, що на них зображено. Саме тому в орнаментуванні не допускалося жодної фантазії. На Російській Півночі цілком готові до вживання прялки не використовувалися і не вважалися придатними до того часу, поки вони не будуть певним чином прикрашені. Точніше, мова йде не про прикрашення речей у звичному для сучасної людини розумінні, а про наділення їх необхідними (в тому числі і практичними) властивостями, про їх своєрідне «оживлення». Тільки у цьому випадку річ починала функціонувати і як корисний предмет і як живе явище з цілком індивідуальними властивостями. Через орнаментування речі в архаїчній культурі наділялися такими самими властивостями, що і люди, чи явища природи – «характером». Те, що для сучасної людини – функції речей, для людини, що мислить міфологічно – прояв її власних, лише їй притаманних рис.¹³

Тому символіка горщика закодована в його формі та орнаменті, де яйцевидна форма горщика могла передавати ідею першої-

ця у час творення світу, тоді як жовта глина у горщику – першозародка. Відповідно 8 циліндричних наліпів на плечиках, що були в ритуалі спеціально орієнтовані за сторонами світу, можуть передавати радіальне горизонтальне моделювання простору – розу вітрів¹⁴. У свою чергу, 13 прокреслених гребінкою фестонів нижче наліпів – «ідеограм-символів» орнаменту – дозволяє віднести його до місячної календарної системи з тринадцятимісячним високосним роком, який моделював часову структуру Всесвіту у момент порушення гармонії Всесвіту, коли відбувалося введення додаткового 13-го місяця замість 12-ти. Врешті, солярний знак на денці у вигляді 4-х концентричних кілець, очевидно, міг зображувати центральне небесне світило Сонце з чотирма порами року і тим самим завершувати вертикальне структурування Всесвіту у його часових та просторових вимірах. Це означає, що у процесі виготовлення описаного горщика енеолітичним майстром були задіяні щонайменше два міфологічних коди моделювання Всесвіту – зоологічний (яйце) та технологічний (гончарний).

Водночас образ квітки з 13-ма пелюстками, що простежується в орнаменті горщика при погляді на нього згори у перевернутому вверх денцем стані, тобто у стані *insitu*, дозволяє ввести в систему реконструкції символічних значень орнаменту ще один космогонічний образ – світове дерево чи світову рослину, доповнивши два попередніх коди третім – флористичним.

Отже, знайдений у кургані 21 горщик є нічим іншим як просторово-часовою моделлю міфологічного Всесвіту катакомбного населення доби бронзи України, що була виготовлена в особливо драматичний для людини і Космосу час – наближення тринадцятимісячного високосного року, і реалізована в трьох (зоологічному, флористичному та гончарному) кодах в гончарній посудині. Загалом посуд кості моделі світу є широкові-

домим міфологічним образом у індоєвропейській та індоіранській міфологічній традиції, а у індійській міфології він зображується і перевернутим вверх дном.¹⁵

Таким чином, курган 21 і знайдений у ньому горщик можна вважати матеріалізованими елементами – символами новорічного ритуалу, що був присвячений початку високосного року. У цьому ритуалі відтворювався акт первісного творення світу як запорука його гармонійного функціонування протягом року шляхом виготовлення горщика – Всесвіту, що передавав одночасно образ яйця і квітки-рослини, а також шляхом насипання над горщиком насипу кургану – Світової Гори. Тобто у новорічному ритуалі відбувалося заміщення функціонально рівнозначних космогонічних символів: горщика = яйця із зародком = рослини-квітки = кургану для посилення контролю за відновленням гармонії між людиною і Космосом у порубіжний момент руйнування – становлення світу. Невідомим залишається період року, коли відбувався цей ритуал, бо індоіранській традиції (до якої відносять і катакомбну культуру) відомий і весняний (весняне рівнодення), і зимовий (зимове сонцестояння) початок року. Але, враховуючи той факт, що у зимовий період такими технічними засобами як палка-копалка, рогова мотика чи кирка з мідним/бронзовим лезом практично неможливо було копати та формувати промерзлу землю під час спорудження кургану, то найбільш вірогідним залишається визнання весняного часу проведення реконструйованого новорічного ритуалу.

Важливо, що у Месопотамії, одночасно зі суспільством катакомбної культури, витоки якої пов'язують з вихідцями близькосхідного походження, домінував у вжитку місячний календар, який передбачав періодичне введення високосного тринадцятимісячного року. Реформування цього календаря, яке полягало у впорядкуванні періодичності (раз на 3-4 роки у семирічному циклі) введення ви-

сокосного року з 13-м місяцем, приписується легендарному царю Вавілона Хаммурапі (1792-1750 рр. до н.е.).

Отже, кургани енеоліту-бронзи степової частини Кіровоградщини представляють собою складні полісемантичні споруди. Вони відображали широкий спектр варіювання давнім населенням найрізноманітніших форм моделювання міфологічного простору. Одним із них було будівництво із каменю особливих споруд – підкурганних мандал, які несли ідею небесної сфери, землі, сонця, місяця тощо. Окремі з таких мандал виникали ще до спорудження курганів і могли тривалий час функціонувати у якості храмів-капищ. Водночас, орієнтування цих споруд за сторонами світу, наявність у комплексах чи неподалік менгірів-візирів не виключає можливості їх використання у якості давніх обсерваторій. Астрономічна складова у прагненні корелювати положення світил з діючим календарем була настільки значимою, що в окремих випадках здійснювався масштабний багатокомпонентний ритуал насипання кургану, що був пов'язаний з введенням 13-го місяця у високосному році за місячним календарем.

Власне кам'яні конструкції під курганними насипами, кургани із знахідками з календарною символікою, що були виявлені в степовій частині Кіровоградщини, не є унікальними. Вони притаманні курганним пам'яткам не лише інших регіонів України, а й далеко за її межами. Практично на всій протяжності степового коридору від Забайкалля до Європи знаходяться поодинокі та розташовані групами кургани, багато з яких включають не тільки кам'яні споруди різного ступеня монументальності, а й артефакти, що несуть певне символічне значення. Але кожна така конструкція, кожен курган та знахідки з нього вимагають окремого вивчення, що обумовлено особливостями конструкції, часом виникнення, особливостями функціонування тощо.

¹Орлик О., Шевченко І. Звіт про археологічні розвідки на території Долинського району Кіровоградської області у 2007 році // Науковий архів Інституту археології НАНУ, 2008. – 120 с. (С. 15)

²Байбурун А. Ритуал в традиционной культуре. – СПб, 1993. – 237 с.; Байбурун А. Семиотический статус вещей и мифология: (материальная культура и мифология). – М., 1981. – 218 с.; Байбурун А. Семантические аспекты функций вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1982.

³Мыльников А. Язык культуры и вопросы изучения этнической специфики средств знаковой коммуникации // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. – С. 7-37.

⁴Топорков А. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры. // Этногр. изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. – С. 89-101.

⁵Сокир В. Мандава // Мифы народов мира. Т. 2. – М., 1992. – С.100-102

⁶Жуковская Н. Мандава // Буддизм: Словник. – М., 1992. – С. 174-175.

⁷Сафонов И. К вопросу о календарной системе срубной общности // Эпоха бронзы Дону-Донецкого региона (материалы украинско-российского полевого археологического семинара) с. Капитаново. – Луганск, 1995. – С. 35-36.

⁸Чмихов М. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. – К., 1992. – 376 с. (С. 142-169); Чмихов М. Кургани як явище давньої культури. – К., 1992. – 144 с. (С. 61-66)

⁹Полин С., Гупчиенко Н., Ніколова А. Кургани верхов'єв Інгульця. – Кіровоград, 1993. – Вып. 2. – 47 с. (С. 20, 47)

¹⁰Гуревич А. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства – М., 1990. – 396 с.; Байбурун А. Ритуал в традиционной культуре. – СПб, 1993. – 237 с.

¹¹Мирча Элиаде. Трактат по истории религий. Т. II. – СПб, 1999. – 416 с.

¹²Топорков А. Символика и ритуальные функции предметов материальной культуры // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Л., 1989. – С. 89-101.

¹³Антонова Е. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984. – 224 с. (С.49)

¹⁴Подосинов А. Ex oriente Lux! Ориентация по сторонам света в архаических культурах Евразии. – М., 1999 (С. 106-111, 280-281)

¹⁵Чмихов М. Кургани як явище давньої культури. – К., 1992. – 144 с. (С. 61-66)